

Հարգելի՛ ընթերցող.

ԵՊՀ հայագիտական հետազոտությունների ինստիտուտը, չհետապնդելով որևէ եկամուտ, իր կայքերում ներկայացնելով հայագիտական հրատարակություններ, նպատակ ունի հանրությանն ավելի հասանելի դարձնել այդ ուսումնասիրությունները:

Մենք շնորհակալություն ենք հայտնում հայագիտական աշխատասիրությունների հեղինակներին, հրատարակիչներին:

Մեր կոնտակտները՝

Պաշտոնական կայք՝ <http://www.armin.am>

Էլ. փոստ՝ info@armin.am

ԱՐԵՎՄՏԱՀԱՅՈՒԹՅԱՆ ԱԶԳԱՅԻՆ ՀԱՄԱԳՈՒՄԱՐԻ ՆԱԽԱՊԱՏՐԱՍՏԱՆ
ՄԻՋԱԶԳԱՅԻՆ ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՉԱԿԱՆ ԿՈՄԻՏԵ

ԱՐԵՎՄՏԱՀԱՅՈՒԹՅԱՆ
ՊԱՀԱՆՁԱՏԻՐՈՒԹՅԱՆ
ՀԻՄՆԱԽՆԴԻՐՆԵՐԸ

(գիտագործնական միջազգային գիտաժողով)
Կիպրոս-Նիկոսիա
18-19 ապրիլի 2008թ.

ԳԻՏԱԿԱՆ ԶԵԿՈՒՑՈՒՄՆԵՐԻ ԺՈՂՈՎԱԾՈՒ

ԵՐԵՎԱՆ-2009

INTERNATIONAL ORGANIZING COMMITTEE FOR THE PREPARATION
OF THE WESTERN ARMENIAN NATIONAL CONGRESS

THE PROBLEMS
OF WESTERN ARMENIAN'S CLAIMS

COLLECTION OF CONFERENCE PAPERS

YEREVAN - 2009

МЕЖДУНАРОДНЫЙ ОРГАНИЗАЦИОННЫЙ КОМИТЕТ
ПО ПОДГОТОВКЕ НАЦИОНАЛЬНОГО СЪЕЗДА ЗАПАДНЫХ АРМЯН

ОСНОВОПОЛАГАЮЩИЕ
ПРАВОВЫЕ ТРЕБОВАНИЯ
ЗАПАДНОГО АРМЯНСТВА

СБОРНИК НАУЧНЫХ ДОКЛАДОВ

ЕРЕВАН – 2009

Վլադիմիր ԶՈՎՅԱՆՆԻՍՅԱՆ

ՍԵՎՐԻ 1920Թ.
ՕԳՈՍՏՈՍԻ 10-Ի
ՀԱՇՏՈՒԹՅԱՆ
ՊԱՅՄԱՆԱԳԻՐԸ
ԵՎ ՀԱՅՈՑ
ՊԱՂԱՆՋԱՏԻՐՈՒԹՅՈՒՆԸ

Եթե փորձենք համառոտ և ընդհանրացված ձևակերպել արևմտահայության պահանջատիրության գլխավոր նպատակները, ապա կարելի է ասել, որ առաջինը Հայոց ցեղասպանության փաստական հետևանքների պատմաիրավական գնահատման միջոցով հայ ժողովրդին պատճառված հոգևոր և նյութական վնասի իրական ծավալների որոշումն է, և երկրորդը՝ հետևողական պայքարի միջոցով ցեղասպանության զոհերի և նրանց իրավահաջորդների նյութական և բարոյական վնասի փոխհատուցմանը հասնելը:

Հայկական ցեղասպանությունը, որպես պատմական իրողություն, ապացուցման կարիք չունի: Մեր պատմաբանների կատարած հսկայական աշխատանքն այս բնագավառում արդեն տվել է իր արդյունքները: Նրանց շնորհիվ է, որ այսօր տասնյակ երկրներ և առանձին միջազգային կազմակերպություններ արդեն պաշտոնապես ճանաչել են Թուրքիայի կողմից հայ ժողովրդի նկատմամբ իրագործված ցեղասպանության հանցագործությունը:

Հայոց ցեղասպանության փաստն անառարկելի է, սակայն այդ

հանցագործության իրավական գնահատման և դրա հետևանքների բացահայտման հարցն անընդհատ պետք է գտնվի իրավաբանների ուշադրության կենտրոնում:

Նկատի ունենալով, որ Թուրքիան ժխտում է հայոց պահանջատիրության հիմքը՝ ցեղասպանության փաստը, կփորձեն անդրադառնալ դրան առնչվող իրավական բնույթի մի քանի հարցերի:

1. Սևրի պայմանագրի ստորագրումից առաջ, Հայոց ցեղասպանության պահին գործող միջազգային իրավական նորմերի և սկզբունքների համաձայն, արդյոք դատապարտելի՞ էին հայերի նկատմամբ թուրքերի կողմից իրականացվող կոտորածները:

2. Ո՞րն էր Սևրի պայմանագրի VII մասում «Պատիժներ» բաժնի նախատեսման նպատակը: Հնարավոր չէ՞ր, արդյոք, Սևրի պայմանագրում չանդրադառնալ պատիժների հարցին:

3. Կա՞, արդյոք, որոշակի ընդհանրություն Սևրի պայմանագրի «Պատիժներ» բաժնում օգտագործվող ձևակերպումների ու հասկացությունների և դրանից հետո ստեղծված *ad hoc* միջազգային քրեական դատարանների (Նյուրնբերգի և Տոկիոյի) կանոնադրություններում օգտագործվող հասկացությունների ապարատի միջև:

4. Կայի՞ն, արդյոք, որոշակի առնչություններ Սևրի պայմանագրի, որն ստորագրվեց 1920թ. օգոստոսի 10-ին, և Թուրքիայի նոր կառավարության կողմից դրանից մեկ տարի առաջ՝ 1919թ. հունվարին սկսված դատաքննության միջև, որի նպատակն էր պատասխանատվության ենթարկել երիտթուրքական կառավարության ղեկավարներին ու «Միություն և առաջադիմություն» կուսակցության կենտրոնական կոմիտեի անդամներին:

1. 1915թ. Հայոց ցեղասպանության պահին գործող միջազգային իրավական նորմերի և սկզբունքների համաձայն, արդյոք դատապարտելի՞ էին հայերի նկատմամբ թուրքերի կողմից իրականացվող կոտորածները:

Պատասխանը միանշանակ դրական է: Հայոց ցեղասպանությունից դեռ շատ առաջ աշխարհի քաղաքակիրթ պետությունները լուրջ աշխատանք էին կատարել, որպեսզի կանոնակարգեն պատերազմի վարման կանոնները և միջազգային պայմանագրերի հիման վրա պետություններին պարտավորեցնեն միջոցներ ձեռնարկելու պատերազմի ժամանակ հանցավորության բնույթ կրող գործողություններ թույլ չտալու համար: Առաջին համաշխարհային պատերազմից դեռևս շատ առաջ արդեն գործում էին տասնյակ միջազգային պայմանագրեր և կոնվենցիաներ, որոնք պետություններին պարտավորեցնում էին զինված ընդհարումների ժամանակ հնարավորինս խուսափել անիմաստ զոհերից և մարդկանց տանջանքներ և տառապանքներ պատճառելուց:

Ավելին, դեռևս 1872թ. Կարմիր խաչի միջազգային կոմիտեի ստեղծողներից մեկը Գուստավ Մուանյեն, ով նաև երկար ժամանակ այդ կազմակերպության նախագահն էր, պատրաստեց մի փաստաթուղթ, որը կոչվում էր «Ժնևի կոնվենցիայի խախտումները կանխելու և դրանց համար պատժելու մասին միջազգային դատական մարմին հիմնելու մասին կոնվենցիայի նախագիծ»: Ըստ Գուստավ Մուանյեի՝ պայմանագրային հիմքով ստեղծվող այս միջազգային քրեական դատարանը պետք է պատժեր 1864թ. օգոստոսի 22-ի Ժնևի կոնվենցիայով և դրան կից լրացուցիչ արձանագրություններով նախատեսված հանցավոր արարքների համար մեղավոր անձանց: Ճիշտ է, այս դատարանն այն ժամանակ չստեղծվեց, սակայն լուրջ դեր խաղաց հետագայում միջազգային քրեական դատարաններ ստեղծելու, այդ թվում՝ Սևրի և Վերսալի պայմանագրերով նախատեսված միջազգային քրեական դատարաններ ստեղծելու հարցում:

Հետագայում, պատերազմի ժամանակ իրավախախտումները և հանցագործություններն արգելող և նորմատիվ դրույթներ պարունակող միջազգային պայմանագրեր ընդունելուն զուգահեռ, պետությունները կնքեցին նաև մի շարք համաձայնագրեր, որոնք

նպատակ ունեին կանխելու այս կամ այն պետության կողմից իր իշխանության ներքո գտնվող անձանց նկատմամբ իրականացվող լայնամասշտաբ բռնություններն ու կոտորածները: Դեռևս Բեռլինի 1878թ. պայմանագրի դրույթներն ազգային և կրոնական փոքրամասնությունների պաշտպանության ուղղակի պարտավորություն էին դնում ոչ միայն Օսմանյան կայսրության, այլև նրանից անկախություն կամ ինքնավարություն ստացող պետությունների՝ Բուլղարիայի, Չեռնոգորիայի, Սերբիայի, Ռումինիայի վրա: Բացի այդ, նշված պայմանագրի 61-րդ հոդվածը, ինչպես հայտնի է, հատուկ պաշտպանության տակ էր վերցնում կոնկրետ ազգային խմբի, այն է՝ հայերին, Օսմանյան կայսրությանը պարտավորեցնելով ապահովել հայերի «պաշտպանությունը չեղքեզներից և քրդերից»:

Պատերազմի ժամանակ իրականացվող հանցագործությունների համար պետությունների պատասխանատվության անհրաժեշտությունը բավականին իմպերատիվ ձևով շարադրված էր պատերազմի օրենքների և սովորույթների մասին 1899 և 1907թթ. Հաագայի կոնվենցիաներում: Ճիշտ է, նշված փաստաթղթերում ուղղակի չէր նշվում, որ պատասխանատվություն պետք է կրեն ոչ միայն պետությունները, այլև մեղավոր ֆիզիկական անձինք: Սակայն 1907թ. Հաագայի IV կոնվենցիայի հավելվածի III հոդվածը նախատեսում էր ընդհանուր բնույթի դրույթ, համաձայն որի՝ «պատերազմող կողմը... պատասխանատու կլինի իր զինված ուժերի կազմում գտնվող անձանց կատարած բոլոր գործողությունների համար»:¹

Ինչպես ցույց տվեց պատմության հետազա ընթացքը, նշված միջազգային իրավական ակտերը բավարար էին, որպեսզի Առաջին համաշխարհային պատերազմի ավարտից հետո ստորագրված Վերսալի և Սևրի պայմանագրերում առաջ քաշվեր գերմանացի և թուրք պատերազմական հանցագործների պատասխանատվության հարցը:

2. Ո՞րն էր Սևրի պայմանագրի VII մասում «Պատիժներ» բաժնի նախատեսման նպատակը: Զնարավոր է՞ր, արդյոք, Սևրի պայմանագրում չանդրադառնալ Թուրքիային պատժելու հարցին:

Մինչ Սևրի պայմանագրին անդրադառնալը, անհրաժեշտ է նշել, որ այս և Վերսալի հաշտության մասին պայմանագրերը մասնակիցներին պարտավորեցնում էին հիմնել *ad hoc* միջազգային քրեական դատարաններ պատերազմական հանցագործներին պատասխանատվության ենթարկելու համար:

Մասնավորապես, 1918թ. նոյեմբերի 11-ին «պատերազմական հանցագործների» պատասխանատվությունը սահմանելու համար Գերմանիայի դեմ պատերազմած պետությունները ձևավորեցին Դաշնային հանձնաժողով: Վերսալի հաշտության պայմանագրով նրանք պարտավորվեցին պատերազմական հանցագործության կատարման մեջ մեղադրվող Վիլհելմ II-ին և Գերմանիայի մյուս քաղաքացիներին դատելու համար ստեղծել միջազգային հատուկ դատարան, ինչպես նաև ազգային դատարաններ (հոդված 227-230): Ինչպես նշվում է պայմանագրի 227-րդ հոդվածում. «Դաշնակից և միավորված պետությունները նախկին գերմանական կայսր Վիլհելմ II Յոհեննցոլլերին ներկայացնում են հրապարակային մեղադրանք՝ միջազգային բարոյականությանը և պայմանագրի սրբազան ուժին բարձրագույն անարգանք հասցնելու համար: Պետք է ստեղծվի հատուկ դատարան, որպեսզի դատի մեղադրյալին՝ նրա համար ապահովելով պաշտպանության իրավունքի էական երաշխիք»:² Պայմանագիրը կանխորոշում էր դատաքննության սկզբունքները: Զամաձայն դրա՝ «Դատարանը պետք է դատի միջազգային քաղաքականության բարձրագույն սկզբունքներով տոգորված շարժառիթներով և հանդիսավոր պարտավորությունների ու միջազգային

պարտավորությունների, ինչպես նաև միջազգային բարոյականության հարգանքի ապահովման մտահոգությամբ» (հոդված 227): Դատարանը կազմված էր հինգ դատավորներից, որոնք նշանակված էին ԱՄՆ-ի, Մեծ Բրիտանիայի, Ֆրանսիայի, Իտալիայի և Ճապոնիայի կողմից:

Պայմանագիրը նախատեսում էր, որ Դաշնակից և միավորված տերությունները պետք է դիմեն Նիդեռլանդների կառավարությանը՝ Գերմանիայի նախկին կայսրին դատելու համար վերջինիս իրենց հանձնելու խնդրանքով:

Միաժամանակ, համաձայն Պայմանագրի 229-րդ հոդվածի՝ Դաշնակից և միավորված տերություններից որևէ մեկի քաղաքացիների դեմ ուղղված գործողություններ կատարած անձինք պետք է հանձնվեին այդ տերության զինվորական դատարանին: Մի քանի Դաշնակից և միավորված տերությունների քաղաքացիների դեմ ուղղված գործողություններ կատարած անձինք պետք է հանձնվեին այն զինվորական դատարաններին, որոնք կազմված էին լինելու շահագրգիռ տերությունների զինվորական դատարանների անդամներից: Այստեղ, ըստ էության, խոսքը վերաբերում է բազմազգ կառուցվածք ունեցող դատարաններ ստեղծելու անհրաժեշտությանը:

Այս պայմանագրի առանձնահատկություններից կարելի է համարել այն, որ անդամ պետությունները Գերմանիայի կառավարությանը պարտավորեցնում էին նրան մեղսագրվող փաստերի լիարժեք բացահայտման համար ներկայացնել անհրաժեշտ փաստաթղթեր և ցանկացած բնույթի այլ տեղեկություններ (հոդված 230):

Սակայն նշված որոշումը կյանքի չկոչվեց: Վիլհելմ II-ը, որը պատասխանատվությունից խուսափելու համար փախել էր Զոլանդիա, չհանձնվեց Դաշինքի տերություններին, իսկ դատական հետապնդման ենթարկված փոքրաթիվ զինվորներն ու սպաները, որոնք մեղադրվում էին պատերազմական հանցագործությունների կատարման մեջ, կարելի է ասել, կրեցին զուտ խորհրդանշա-

կան պատասխանատվություն: Առաջին դաշնակցային ցուցակով մեղադրվող գերմանացիների թիվը կազմում էր 896, Գերմանիայի կողմից ճանաչված ցուցակով դատապարտյալներինը՝ 45 մարդ, Լայպցիգում Գերագույն տրիբունալի առջև կանգնեց ընդամենը 12 մարդ, որոնցից դատապարտվեց 6-ը:

Չնայած դրան, այս հարցում Վերսալի հաշտության պայմանագրի պատմական նշանակությունը կարևորվեց նրանով, որ այնտեղ իբրև միջազգային իրավական սկզբունք ամրագրվեց պատերազմական հանցագործությունների և խաղաղության դեմ ուղղված հանցագործությունների համար մեղավոր անձանց քրեական պատասխանատվության ենթարկելու անհրաժեշտությունը:

Վերսալի պայմանագրում նախատեսված «Պատիժներ» բաժնի ճիշտ նմանակը կար նաև Սևրի պայմանագրում:

Սևրի պայմանագրի նպատակը, նախ և առաջ, Օսմանյան կայսրության փլուզման միջազգային պայմանագրային ձևակերպումն էր: Սակայն հարց է առաջանում. իսկ հնարավոր չէ՞ր բավարարվել միայն Թուրքական կայսրության փլուզմանը և չանդրադառնալ պատերազմի հանցագործներին պատժելու հարցին: Կարծում են, որ հնարավոր չէր: Հնարավոր չէր ճիշտ այնպես, ինչպես հնարավոր չէր ավարտել Երկրորդ համաշխարհային պատերազմը, անփոփել դրա արդյունքները և չստեղծել Տոկիոյի և Նյուրնբերգի դատարանները:

Չնայած Թուրքիայի դեմ պատերազմող պետությունները ղեկավարվում էին զուտ իրենց ռազմավարական շահերով, սակայն այլևս միջնադար չէր, երբ պատերազմի ժամանակ թալանը, կողոպուտը և մարդկանց կոտորածը շատ բնական վարքագիծ էին համարվում:

XXդ. սկզբներին պատերազմի ժամանակ մարդասիրության գաղափարը ասպետականության և բարոյականության բնույթի զրույցներից վերածվել էր միջազգային պայմանագրային պարտավորությունների: Ծիշտ է, դրանք, ինչպես ներկայումս, ավելի հաճախ խախտ-

վում էին, քան պահպանվում, սակայն ունեին իմպերատիվ բնույթ և անհրաժեշտության դեպքում, թեկուզ *post factum*, կիրառվում էին:

Պատերազմական գործողությունների միջազգային պայմանագրային կարգավորմանը զուգահեռ, արդեն իրավական դոկտրին էր դարձել մարդասիրական ինտերվենցիայի գաղափարը, երբ մեծ տերությունները (նաև ռազմական միջոցներով) միջամտում էին այս կամ այն պետության ներքին գործերին ազգային փոքրամասնությունների իրավունքները պաշտպանելու նպատակով: Սա էր պատճառը, որ Առաջին համաշխարհային պատերազմի ավարտից հետո Թուրքիայի կատարած միջազգային քրեական հանցագործությունների համար նրան պատասխանատվության կանչելու հարցը Դաշնակից պետությունների համար արդեն կանխորոշված էր:

Չնայած մեծ տերությունները չկանխեցին Հայոց ցեղասպանությունը, սակայն Սևրի հաշտության պայմանագրի նախապատրաստումով միջազգայնացրեցին հայերի ցեղասպանության համար թուրքերին պատասխանատվության կանչելու անհրաժեշտության հարցը: Ավելին, հայերի և այլ ազգերի ու ժողովուրդների դեմ գործած վայրագությունների համար թուրքական բարձրաստիճան զինվորական և քաղաքացիական պաշտոնյաների քրեական պատասխանատվության հարցը միջազգային պայմանագրային պարտավորության վերածելու անհրաժեշտությունը դարձավ օրակարգային:

Թուրքերի կողմից միջազգային իրավունքով արգելվող խաղաղ բնակչության կոտորածի փաստը հիմք հանդիսացավ, որպեսզի դեռևս 1915թ. մայիսի 28-ին Ֆրանսիայի, Մեծ Բրիտանիայի և Ռուսաստանի կառավարությունները համատեղ հռչակագիր ընդունեն, որում Հայոց ցեղասպանությունը դիտարկվեց որպես «*հանցագործություն մարդկության և քաղաքակրթության դեմ*» և սահմանվեց, որ Անտանտի պետությունները «*այդ հանցագոր-*

ծությունների համար անձնական պատասխանատվությունը դնում են թուրքական կառավարության բոլոր անդամների, ինչպես նաև նրա այն տեղական ներկայացուցիչների վրա, որոնք առնչվել են տվյալ կոտորածին»:

Մեծ տերություններն ընդունելով, որ Օսմանյան կայսրության տարածքային ամբողջականությունը պաշտպանելով իրենք հայ ժողովրդին և թուրքերի կողմից ստրկացված մյուս ժողովուրդներին, ըստ էության, դատապարտեցին ֆիզիկական ոչնչացման, թուրքական արյունոտ բռնապետությունից նրանց ազատագրումը պաշտոնապես հռչակեցին որպես համաշխարհային պատերազմի նպատակներից և աշխարհի հետպատերազմյան կարգի պայմաններից մեկը:

1919թ. հունվարին չորս մեծ տերությունների՝ Մեծ Բրիտանիայի, Ամերիկայի Միացյալ Նահանգների, Ֆրանսիայի և Իտալիայի կողմից նախապատրաստված ընդհանուր բանաձևում մասնավորապես նշվում էր, որ «Թուրքերի կողմից իրենց ենթակա ժողովուրդների հանդեպ ցուցաբերված պատմական վատ կառավարման, ինչպես նաև վերջին տարիներին հայերի և այլոց ջարդերի պատճառով դաշնակիցներն ու գործակից պետությունները համաձայն են, որ Հայաստանը, Սիրիան, Միջագետքը և Արաբիան անջատվեն թուրքական կայսրությունից»:³ Այս հարցադրումը լիովին կարող է որակվել որպես Թուրքիային միջազգային իրավական պատասխանատվության ենթարկելու փաստ:

Առաջին համաշխարհային պատերազմի ավարտից հետո Թուրքիայի կատարած միջազգային քրեական հանցագործությունների համար նրա պատասխանատվության հարցը Դաշնակից պետությունների համար արդեն կանխորոշված էր: 1918թ. հոկտեմբերի 30-ին, Թուրքիայի կողմից զինադադարի պայմանագրի ստորագրումից հետո, Մեծ Բրիտանիայի արտաքին գործերի նախարարը շատ պատկերավոր հայտարարեց, թե «Թուրքիան իր դատավճռին սպասող հանցագործ է»:⁴

1919թ. հունվարին Փարիզի խաղաղության նախնական կոնգրեսում հիմնադրված «Պատասխանատվության և պատժի հանձնաժողովը», Առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին կատարված հանցագործությունների հարցը քննության առնելով, 1919թ. մարտի 5-ի իր զեկույցում արձանագրեց, որ Թուրքիան քաղաքացիական բնակչության դեմ պարբերաբար կազմակերպել է ահաբեկչություն, սպանություններ և կոտորածներ, նրանց մասնավոր սեփականության բռնագրավում: Ձեկույցում նշվում էր, որ թշնամի պետությունների բոլոր քաղաքացիները, ովքեր մեղավոր են եղել պատերազմի օրենքների և սովորույթների դեմ ուղղված հանցագործությունների համար, ենթակա են քրեական հետապնդման:⁵

3. Սևրի պայմանագրի «Պատիժներ» բաժնում օգտագործվող ձևակերպումները և հասկացություններն արդյոք համահո^ունչ էին միջազգային քրեական հանցագործությունների վերաբերյալ այդ ժամանակ միջազգային փաստաթղթերում օգտագործվող ձևակերպումներին և հասկացություններին, թե՞ ոչ:

Կա՞, արդյոք, որոշակի ընդհանրություն Սևրի պայմանագրում ու դրանից հետո ստեղծված միջազգային քրեական դատարանների (Նյուրնբերգի և Տոկիոյի) կանոնադրություններում օգտագործվող հասկացությունների ապարատի միջև:

Մեծ տերությունների ընկերակցությունն արդեն որոշել էր, որ թուրքական կառավարության անդամները, որոնք իրականացրել էին Հայոց ցեղասպանությունը, պետք է ենթարկվեն քրեական պատասխանատվության, այդ թվում նաև միջազգային դատարանի կողմից: Հայերի ցեղասպանությունն իրականացրած կազմակերպիչների մի մասը ձերբակալվել էր և Մալթա կղզում սպասում էր դատավարությանը:

Պատերազմական հանցագործությունների և իր քաղաքացիների դեմ գործած ցեղասպանության համար թուրքիային ներկայացվող մեղադրանքը միջազգային իրավական ձևակերպում ստացավ 1920թ. օգոստոսի 10-ի Սևրի հաշտության պայմանագրում:

Սևրի հաշտության պայմանագրի 226-րդ հոդվածում նշվում է, որ «Օսմանյան պետությունը ճանաչում է Դաշնակից տերությունների իրավունքն իրենց զինվորական դատարաններում պատասխանատվության ենթարկելու այն անձանց, ովքեր մեղադրվում են պատերազմի օրենքներին և սովորույթներին հակասող գործողությունների կատարման մեջ: Օրենքներով նախատեսված պատիժները կկիրառվեն այն անձանց նկատմամբ, ովքեր մեղավոր կճանաչվեն»:⁶

Ելնելով թուրքիայի և նրա դաշնակիցների նկատմամբ ունեցած անվստահությունից՝ 226-րդ հոդվածում հատուկ նշվում է. «Այս որոշումը կկիրառվի՝ անկախ թուրքիայի կամ նրա դաշնակիցների դատարաններում տեղի ունեցած դատավարություններից կամ հետապնդումից»:

Պայմանագրի 226-րդ հոդվածը թուրքիային պարտավորեցնում էր պահանջի դեպքում Դաշնակից տերություններին հանձնել պատերազմի օրենքներին և սովորույթներին հակասող արարքների համար մեղադրվող անձանց, անկախ նրանից, թե նրանք կհիշատակվեն անվանական կամ օսմանյան կառավարության կողմից շնորհված աստիճանով, պարտավորությամբ կամ պաշտոնով:

Պայմանագրի 228-րդ հոդվածը թուրքիային պարտավորեցնում էր համագործակցել մյուս պետությունների հետ՝ հանցագործ քաղաքացիներին պատասխանատվության ենթարկելու հարցում, այն է՝ «տրամադրել ցանկացած բնույթի փաստաթուղթ և տեղեկություն, որոնք անհրաժեշտ կլինեն ամբողջությամբ պարզելու մեղսագրվող փաստերի, մեղավորների հետախուզման և պատասխանատվության ճշգրիտ գնահատման համար»:

Սևրի հաշտության պայմանագրի 230-րդ հոդվածում տրված էր

թուրքական հանցագործների այն գործողությունների իրավական որակումը, որոնց համար նրանք պետք է պատասխանատվության ենթարկվեին այլ պետությունների դատական իշխանությունների կողմից: Դրանում ուղղակի ասվում է. «Օսմանյան կառավարությունը պարտավորվում է Դաշնակից տերություններին հանձնել այն անձանց, ովքեր պահանջվում են որպես *այն վայրագությունների համար պատասխանատվություն կրողներ*, որոնք պատերազմական դրության ընթացքում կատարվել են 1914թ. օգոստոսի 1-ի դրությամբ, Օսմանյան կայսրության մաս կազմող ցանկացած տարածքի վրա»:

Եական կարևորություն ունի այն փաստը, որ Վերսալի պայմանագրի 229-րդ հոդվածը և Սևրի պայմանագրի 227-րդ հոդվածն ունեն բացարձակապես նույն բովանդակությունը: Դրանցում ասվում է. «*Դաշնային տերություններից մեկի քաղաքացիների դեմ գործողություն կատարածները կհանձնվեն այդ տերության զինվորական դատարանին*»:

Մի քանի Դաշնային տերությունների քաղաքացիների դեմ ուղղված գործողություն կատարածները կհանձնվեն շահագրգիռ տերությունների զինվորական դատարաններին պատկանող անդամներից կազմված զինվորական դատարաններին:

Բոլոր դեպքերում մեղադրյալն իրավունք կունենա ինքն ընտրել իր պաշտպանին»:

Նշված նույնականությունը ոչ թե պատահական զուգահիստության արդյունք է, այլ ընդգծում է Գերմանիայի և Օսմանյան կայսրության կողմից Առաջին համաշխարհային պատերազմի ժամանակ Դաշնային տերությունների քաղաքացիների նկատմամբ գործված հանցագործություններն անպատիժ չթողնելու հարցում Դաշնային տերությունների միասնական դիրքորոշումը:

Վերսալի և Սևրի պայմանագրերով նախատեսվում էր պատասխանատվության ենթարկել ինչպես Գերմանիայի և թուրքիայի

այն պաշտոնատար անձանց, ովքեր կատարել էին պատերազմական հանցագործություններ ընդհանրապես (Վերսալ, հոդված 227, Սևր, հոդված 226), այնպես էլ Գերմանիայի և Թուրքիայի այն պաշտոնատար անձանց, ովքեր պատերազմական հանցագործություններ էին կատարել Դաշնային տերությունների քաղաքացիների նկատմամբ (Վերսալ, հոդված 229, Սևր, հոդված 227):

Սևրի հաշտության պայմանագիրը չվավերացվեց, և դրա դրույթներով նախատեսված պատերազմի հանցագործների պատասխանատվության մասին պարտավորությունը միջազգային իրավական ուժ չստացավ: Վահագն Տատրյանը գտնում է, որ այս դրույթները երբեք կյանքի չկոչվեցին, որովհետև սրա համար գոյություն ունեին ինչպես քաղաքական, այնպես էլ իրավական բնույթի մի շարք պատճառներ: Որպես Հայոց ցեղասպանության համար մեղավոր անձանց պատասխանատվության իրականացման միջազգային իրավական խոչընդոտ՝ նա հիշատակում է այն պարագան, որ պահանջվում էր համապատասխան իրավագործության, քրեական օրենսգրքերի և համապատասխան օրենքների կիրառման մեխանիզմի առկայություն, որոնք, փաստորեն, գոյություն չունեին: Վահագն Տատրյանը նշում է, որ 1920թ. կեսերին Ստամբուլում Բրիտանական Բարձր հանձնաժողովի քաղաքական-իրավական հարցերով պատասխանատու Լեմբը կազմեց մանրամասն հուշագիր, որտեղ շարադրվեցին Հայոց ցեղասպանության հեղինակներին հետապնդելու հետ կապված դժվարությունները: Դրանք, մասնավորապես, հետևյալն էին. 1) կենտրոնական կամ տեղական իշխանությունների կողմից ընդունված հրամանների, կարգադրությունների վերաբերյալ թուրքական փաստաթղթերի ձեռքբերման անհնարինությունը, 2) վկաների անվտանգության ապահովման խնդիրը, 3) հայկական բնակչության արական սեռի ներկայացուցիչների և, մասնավորապես, ամբողջ մտավորականության

զանգվածային բնաջնջումը, 4) ընդհանրապես ապացույցներ ձեռք բերելու խոչընդոտները:⁷

Անհրաժեշտ է նշել, որ Սևրի պայմանագրում ամրագրված էին միջազգային քրեական արդարադատության դատավարական մի շարք սկզբունքներ, որոնք կիրառվեցին նաև հետագայում ստեղծված միջազգային *ad hoc* դատարանների ստեղծման ժամանակ: Ավելին, դրանք ամրագրված են նաև 1989թ. ստեղծված մշտապես գործող Ջոնի միջազգային քրեական դատարանի կանոնադրության մեջ:

Այդ սկզբունքներից են, մասնավորապես.

- Պատասխանատվության պետք է ենթարկվեն ինչպես այն անձինք, ովքեր մեղադրվում են պատերազմի օրենքներին և սովորույթներին հակասող գործողությունների կատարման մեջ, այնպես էլ այն անձինք, ովքեր հանցագործություններ են կատարել խաղաղ բնակչության նկատմամբ:

- Միջազգային հանցագործության մեջ մեղադրվող անձինք պետք է հետապնդվեն, ձերբակալվեն և կանգնեն դատարանի առաջ՝ անկախ նրանց գտնվելու վայրից:

- Թուրքական կառավարությունը, որպես միջազգային հանցագործության կատարման մեջ մեղադրվող պետություն, պարտավոր է իրենից պահանջվող ցանկացած անձի հանձնել միջազգային դատարանին, որպեսզի նրա նկատմամբ իրականացվի արդարադատություն:

- Միևնույն անձին կարելի է կրկին դատել, եթե չկա վստահություն, որ նրա նկատմամբ իրականացվել է օրյեկտիվ արդարադատություն (226-րդ հոդված):

Ինչպես արդեն նշվեց, Սևրի հաշտության պայմանագիրը չվավերացվեց, և դրա դրույթներով նախատեսված պատերազմի հանցագործների պատասխանատվության մասին պարտավորությունը միջազգային իրավական ուժ չստացավ: Դրա համար գոյություն ունեին քաղաքական բնույթի մի շարք պատճառներ,

որոնց անդրադառնալն այս պահին իմ խնդիրը չէ: Սակայն ակնհայտ է, որ Սևրի պայմանագրի ուժի մեջ չմտնելը, նույնիսկ տվյալ պատմական ժամանակաշրջանում, որևէ կերպ չի նսեմացրել թուրքական ոճրագործությունների հանցավոր հեղինակներին պատասխանատվության ենթարկելու կարևորությունը: Չնայած թուրք հանցագործներին պատժելու վերաբերյալ Սևրի պայմանագիրը չվավերացվեց, սակայն այն միջազգային պայմանագրային մակարդակով արձանագրեց Օսմանյան Թուրքիայի իշխանությունների գործած հանցագործությունների փաստը:

Կարծում եմ, որ եթե չլիներ Սևրի պայմանագրում թուրքական հանցագործներին պատասխանատվության ենթարկելու անհրաժեշտության գաղափարը, չէին լինի նաև հենց իրենց թուրքերի կողմից կազմակերպված թուրք պաշտոնյաների դատավարությունները:

4. Կայի՞ն, արդյոք, որոշակի առնչություններ Սևրի պայմանագրի, որն ստորագրվեց 1920թ. օգոստոսի 10-ին, և Թուրքիայի նոր կառավարության կողմից դրանից մեկ տարի առաջ՝ 1919թ. հունվարի 8-ին, սկսված դատաքննության միջև, որի նպատակն էր պատասխանատվության ենթարկել երիտթուրքական կառավարության ղեկավարներին ու «Միություն և առաջադիմություն» կուսակցության կենտրոնական կոմիտեի անդամներին:

Թուրքերը հիանալի գիտեին, որ միջազգային արդարադատության պրակտիկայում գոյություն ունի սկզբունք, որի համաձայն հանցագործին պետք է դատել կամ հանձնել (*aut dedere aut judicare*):

Անժխտելի ապացույցների և համաշխարհային կարծիքի ճնշման ներքո, ինչպես նաև ձգտելով ձերբազատվել իր հանցավոր գործունեությանը վարկաբեկված երիտթուրքական վարչակարգից, Թուրքիայի նոր կառավարությունը որոշում է կայացնում քրեական

պատասխանատվության ենթարկել երիտթուրքական կառավարության ղեկավարներին ու «Միություն և առաջադիմություն» կուսակցության կենտրոնական կոմիտեի անդամներին նրանց մեղադրելով Օսմանյան կայսրությանն Առաջին համաշխարհային պատերազմի մեջ ներքաշելու, ինչպես նաև հայերի զանգվածային տեղահանությունն ու կոտորածը կազմակերպելու համար:

Դատաքննությունը նախապատրաստելու նպատակով 1918թ. դեկտեմբերի 16-ի որոշումով կազմավորվում են հարցաքննիչ խմբեր, որոնք սկսում են հավաքել արևմտահայության կոտորածների վերաբերյալ մեղադրական ապացույցներ ծածկագիր հեռագրեր, պաշտոնական գրություններ, հրահանգներ ու հրամաններ, ինչպես նաև ականատեսների վկայություններ: Օսմանյան կայսրության նահանգները բաժանվում են 10 դատաքննչական շրջանների, յուրաքանչյուր շրջանի համար նշանակվում են դատախազներ, հարցաքննիչ դատավորներ և քարտուղարներ: Ձերբակալվում են երիտթուրքական կառավարության անդամներ ու կուսակցության ղեկավարներ, շրջանային պատասխանատու քարտուղարներ, լիազորներ, կուսակալներ, զինվորականներ և այլ պաշտոնատար անձինք: Սակայն այդ ժամանակ հայկական ցեղասպանությունը մտահոլացողներն ու անմիջական կազմակերպիչները՝ Թալեթ փաշան, Էնվեր փաշան, Ջեմալ փաշան, Բեհաեդդին Շաքիր բեյը, Նազըմ բեյը և այլք, արդեն դիմել էին փախուստի:

1919թ. հունվարի 8-ին Կ.Պոլսում ստեղծվեցին Առաջին, Երկրորդ և Երրորդ զինվորական արտակարգ դատական ատյանները: Թեև, ըստ թուրքական օրենսդրության, դատաքննությունը պետք է իրականացվեր հանցագործության կատարման վայրում, սակայն 1919թ. փետրվարի 5-ին Կ.Պոլսի զինվորական արտակարգ դատարանը որոշում է կայացնում մեղադրյալներին Կ.Պոլսում դատելու մասին:

Երիտթուրքական կուսակցության և թուրքական կառավարության ղեկավարների նկատմամբ դատավարությունն սկսվեց

1919թ. ապրիլի 27-ին և ընդհատումներով տևեց մինչև հունիսի 26-ը: Դատավարությունն իրականացում էր հինգ անդամից կազմված զինվորական դատարանը:

Դատավճիռը կայացվեց 1919թ. հուլիսի 5-ին:

Նկատի ունենալով, որ Հայոց ցեղասպանության գլխավոր կազմակերպիչների մի մասը պատասխանատվությունից խուսափելու համար մինչև դատաքննության սկսվելը փախել էր արտասահման, իսկ մյուս մասը դատաքննության ընթացքում այս կամ այն կերպ կարողացավ խուսափել պատասխանատվությունից, հանցագործների մի մասը մեղադրվեց հեռակա կարգով, իսկ մյուս մասի դատավարությունը տեղի ունեցավ իրենց ներկայությամբ:⁸ Հեռակա կարգով դատապարտվեցին 11, իսկ դատավարությանը ներկաներից՝ կուսակցական և պետական 20 բարձրաստիճան գործիչներ:

Մեղադրական եզրակացություններում հիշատակվող ծածկագիր հեռագրերը, նամակները և մյուս փաստաթղթերը վկայում էին, որ *արևմտահայության տեղահանություններն ու կոտորածները ռազմական կամ կարգապահական միջոցառում չեն եղել, սահմանափակ կամ տեղական բնույթ չեն կրել, այլ եղել են կանխամտածված և իրականացվել են բացարձակապես կուսակցության կենտրոնական կոմիտեի նախաձեռնությամբ, հատուկ կենտրոնի հրահանգով ու գաղտնի հրամաններով:*

Դատարանում խաչաձև հարցաքննության ընթացքում որպես մեղադրական ապացույց բերված հեռագրերի, նամակների և վկայությունների հիման վրա լիովին բացահայտվում է ճշմարտությունը, այսինքն՝ այն, որ տեղահանությունն ու կոտորածը հավանության են արժանացել «Միություն և առաջադիմություն» կուսակցության կենտրոնական կոմիտեի գաղտնի նիստերից մեկում ձայների մեծամասնությամբ:

Դատաքննության ժամանակ դատարանի քարտուղար Շեֆիր

բեյի կողմից հրապարակված մեղադրական եզրակացությունում մասնավորապես նշվում էր.

- Դատական փաստաթղթերը վկայում են, որ «Միություն և առաջադիմություն» կուսակցության կենտրոնական կոմիտեն միաժամանակ ունեցել է երկու հատուկ կազմակերպություն, որոնցից մեկը գործել է հրապարակայնորեն կուսակցության ներքին կանոնադրության և ծրագրի համաձայն, իսկ մյուսը գործել է ընդհատակյա և գաղտնի հրահանգներով: Նշված կուսակցության կենտրոնական կոմիտեի ազդեցիկ ղեկավարները մեղադրվում են օրինազանցության, չարաշահումների և մի շարք կոտորածներ կատարելու հանցանքով:

- Ներկա հետաքննության գլխավոր հարցն այն է, որ հայերի տեղահանության ընթացքում տարբեր ժամանակներում և զանազան վայրերում տեղի ունեցած հանցագործությունները և հատկապես յուրաքանչյուր հանցագործության նկատմամբ օրենքի հիման վրա կատարված քննությունները ցույց են տալիս, որ դրանք ոչ թե սահմանափակ կամ տեղական բնույթ են ունեցել, այլ կանխամտածված իրականացվել են վերոհիշյալ անձանցից բաղկացած և միասնական ուժ հանդիսացող «հատուկ կենտրոնի» բանավոր հրահանգով և գաղտնի հրամաններով:

- Ներքին գործերի նախարարության հատուկ գրասենյակի պետ Իսսան բեյը հաստատում է, որ այն ժամանակ, երբ ինքը գտնվելիս է եղել Քիլիսի կայմականի պաշտոնում, Ստամբուլից Հալեպ գործուղված Աբդուլլահադ Նուրի բեյը հայտարարել է, որ «տեղահանման հիմնական նպատակը (հայերի) ոչնչացումն է», և ավելացրել է նաև, որ ինքն այդ հարցով կապի մեջ մտնելով Թալեաթ բեյի հետ, նրանից ուղղակի կոտորածի հրաման է ստացել, որ նա (Թալեաթը) ձգտել է համոզել իրեն, որ դա է երկրի փրկությունը (տե՛ս հարցաքննության փաստաթղթերը, էջ 15):

- Չանկըրի բնակավայրի մահմեդականները շրջակա վայրերում

տեղի ունեցող դեպքերին վերաբերվել են ատելությամբ: Նույնիսկ մի օր մի խումբ մեծամեծեր և ավագանիներ իրենց մյուսֆթիի հետ դիմել են քաղաքագլուխ Ռեշիդ փաշային՝ հետևյալ խոսքերով. «Շրջակա վիլայեթներից հայերին իրենց երեխաներով միասին, մորթվող անասունների նման քշում են դեպի լեռները և այնտեղ կոտորում: Մենք չենք ուզում, որ մեր վիլայեթում այդպիսի բան կատարվի: Մենք վախենում ենք աստծո ցասումից: Պետությունը ոչ թե դաժանությամբ է կառավարվում, այլ՝ բանականությամբ: Խնդրում ենք, որպեսզի մեր վիլայեթում այսպիսի կոտորած տեղի չունենա»:

- Վեհիբ փաշայի վկայության մեջ (տես գործ N 7, էջ 3) նշվում է, որ հայերի նկատմամբ կատարված վայրագություններն ու կոտորածները, նրանց ունեցվածքի թալանն ու կողոպուտը որոշված է եղել «Միություն և առաջադիմություն» կուսակցության կենտրոնական կոմիտեի կողմից: Եվ այդ կոտորածների, ինչպես նաև բոլոր գազանությունների իրագործման համար Բեհաեդդին Շաքիր բեյը երրորդ բանակի շրջանում պատրաստել է հատուկ մարդասպաններ և անձամբ ղեկավարել նրանց: Նույնիսկ պետության ղեկավարները ենթարկվել են Բեհաեդդին Շաքիրի հրամաններին և հրահանգներին:⁹

Ինչպես այս, այնպես էլ մյուս մեղադրական եզրակացություններում տեղ է գտել բազմաթիվ այլ փաստերի և ապացույցների շարադրանք, որը թուրք բարբարոսների իրական հանցանքը վկայող ապացույցների չնչին մասն է կազմում: Իրականում դրանց թիվը վիթխարի էր:

Դատարանի 1919թ. հուլիսի 5-ի դատավճռով հանցագործներին, այլ իրավախախտումների հետ մեկտեղ, մեղսագրվում էին արևմտահայության կոտորածները և ունեցվածքի կողոպուտը:¹⁰

Դատարանը, որպես սկզբունքային մեղավորներ, քրեական օրենսգրքի 45 հոդվածի առաջին կետով մեղավոր ճանաչեց և մահվան դատապարտեց Թալեաթին, Էնվերին, Ջեմալին և դոկտոր Նազըմին, իսկ 45 հոդվածի երկրորդ կետի և 55 հոդվածի

վերջին կետի համաձայն՝ Ջավիդը, Սուստաֆա Շերեֆը և Սուսա Քյազիմը դատապարտվեցին 15-ական տարի ժամկետով աքսորի: Դատարանը, գտնելով, որ բավարար հանցանշաններ չկան, ազատ արձակեց սենատի նախկին նախագահ Ռիֆաթ բեյին, փոստի և հեռագրատան նախարար Հաշիմ բեյին:¹¹

1919թ. հունիսի 21-ին, 23-ին և 28-ին տեղի են ունենում շրջանային մակարդակի կուսակցական գործիչների և պաշտոնատար անձանց դատավարությունները, որոնց վերաբերյալ դատավճիռը կայացվում է 1920թ. հունվարի 8-ին: Մեղադրական եզրակացության և դատավճռի տվյալներով՝ ամբաստանվող 36 անձանց մեջ կային կուսակցության քարտուղարներ, պատգամավորներ, կայմակամներ, ոստիկանության պետեր և այլ պաշտոնյաներ:

Կարծում ենք, թուրքական իշխանությունների կողմից 1919թ. կազմակերպված դատաքննությունները և կայացված դատավճիռները բոլորովին էլ կատարվածի համար ավստոսանքի, անկեղծ գայրույթի և մեղավորներին պատասխանատվության ենթարկելու բարի կամքի արդյունք չէին: Թուրքիան, տեսնելով, որ նախապատրաստվում է Սևրի պայմանագիրը, որի «Պատիժներ» վերնագիրը կրող VII բաժնի գոյությունն իսկ նրա համար լուրջ վտանգ էր ներկայացնում, այդ դատավարություններով փորձ արեց լուծել երկու խնդիր. առաջին՝ ինչպես արդեն նշվեց, սահմանագատվել, ավելի ճիշտ՝ ձեռքազատվել միջազգային հանրության և իր այլազգի քաղաքացիների աչքում վարկաբեկված նախորդ իշխանությունից և դրանով վերականգնել թուրքական հանրային իշխանության հեղինակությունը, և երկրորդ՝ հարկադրված էր ինքը դատել հայերի տեղահանության և կոտորածի համար մեղավոր անձանց, որպեսզի դրանով իսկ թուլացնի Սևրի դաշնագրի 226-230-րդ հոդվածներով նախատեսված պարտավորությունների իրավաբանական ուժն ու նշանակությունը: Այլապես, այդ անձանց նա պարտավոր էր հանձնել Դաշնակից տե-

րություններին, ինչը, բնականաբար, թուրքիայի համար ցանկալի չէր: Ասվածի իրավացիությունը հիմնավորող հանգամանք պետք է համարել այն, որ 1919թ., երբ թուրքիայում սկսվեցին դատավարությունները, թուրքական իշխանությունները չէին կարող ենթադրել, որ նախապատրաստվող Սևրի հաշտության պայմանագիրը, 1920թ. օգոստոսի 10-ին ստորագրվելուց հետո անդամ պետությունների կողմից չի վավերացվելու:

Թուրքական դատարանները չլուծեցին նաև հայերի կողոպտված սեփականության վերադարձի հարցը: Թուրքական դատարանները, ապացուցված համարելով հայերի զանգվածային բնույթ կրող կողոպուտի, արտաքսման և կոտորածի փաստերը, միաժամանակ չճանաչեցին նրանց՝ նյութական հատուցում ստանալու իրավունքը, մինչդեռ Սևրի հաշտության պայմանագիրը, այլ հարցերի հետ մեկտեղ, լուծում էր նաև հայերի ցեղասպանության ընթացքում նրանց կողմից «լքված» սեփականության իրավունքի պաշտպանության հարցը:

Լիովին հիմնավոր և բացատրելի են այն պետությունների, կազմակերպությունների և առանձին անձանց գործողությունները, որոնք ուղղված են թուրքիային հարկադրելու ճանաչել հայերի ցեղասպանությունը: Սակայն թուրքիայի համառությունն այս հարցում նույնպես ունի իր բացատրությունը. ցավոք, գործնական կյանքում շատ հազվադեպ է պատահում, որ իրավախախտը լինի անհատ, թե պետություն, կամավոր ընդունի իր մեղքը: Բայց դա ոչինչ չի նշանակում, քանի որ Հայոց ցեղասպանության փաստը ճիշտ այնպիսի պատմական իրողություն է, ինչպիսին հրեաների ողջակիզումն է: Եթե այսօր որևէ մեկը փորձի հերքել հրեաների ողջակիզման պատմական փաստը, հազիվ թե մյուսները հակառակն ապացուցելու համար դիմեն միջազգային դատարանին: